

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՑԻՈՆՈՐՄԱՏԻՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԻՆԱԶՍՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (մ. թ. ա. III-II հազարամյակ)

ԱՐԹՈՒՐ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ

Հայ իրավունքի առաջացման, ձևավորման և զարգացման պատմությանը վերաբերող հետազոտությունները Հայաստանում աչքի են ընկնում երկու առանձնահատկությամբ: Առաջին՝ Հայաստանի հնագույն շրջանի, ընդ որում՝ ոչ թե սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի, այլ միայն իրավունքի հետազոտություններն իրականացվել են հիմնականում ընդհանուր պատմագրության շրջանակներում և այն էլ կցկտուր, դրվագային: Երկրորդ՝ իրավական պատմության հետազոտման մեթոդաբանությունը պատմաբանները և նույնիսկ իրավագետները կառուցել են պետականական-լեգիստական մոտեցման վրա, ինչի հետևանքով հեղինակներից ոմանք նույնիսկ փնտրում են ուրարտական (արարատյան) դատաստանագիրքը¹:

Այս պատճառով հնագույն շրջանում հայ հասարակության սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի (ներառյալ իրավունքի) առաջացման և զարգացման պատմությունը նոր գիտամեթոդաբանական մոտեցումների հիման վրա վերաիմաստավորման կարիք ունի: Այդ մեթոդը չի կարող լինել ոչ արդեն հնացած պետականական (էտատիստական) մոտեցումը՝ կառուցված իրեն համապատասխանող օրենքական (լեգիստական) իրավահասկացողության վրա, ոչ էլ մարքսիստական սոցիոլոգիական պոզիտիվիզմը, որում իրավունքը ընկալվում էր որպես պետության միջոցով օրենքի աստիճանի բարձրացված տնտեսապես գերիշխող դասակարգի կամք: «Էտատիստական մոտեցման կողմնակիցների մեկնաբանմամբ իրավունքի պատմական ծագումը գիտակցականորեն կազմակերպված, սուբյեկտիվ գործընթաց է. իրավունքը չի ծագել հասարակական կառույցներից ու հարաբերություններից, այն ստեղծվել, կառուցվել, ներմուծվել է պետության գերիշխող վերնախավի կամային կարգով, որը շահագրգռված էր զանգվածների ճնշման, շահագործման և մանիպուլյացիայի մեջ: Պատմականորեն իրավունքը պարտադրվել է հասարակությանը պատերազմի, բռնության և հարկադիր խաղաղեցման միջոցով: Այս դասակարգային-մատերիալիստա-

¹ Տե՛ս **Հ. Կարազեռոյան**, Գիտողություններ բիսինական դատաստանագրքի կապակցությամբ, «Հանդես Ամսօրեայ», 2002, № 1-12, էջ 338-342:

կան հիմնադրույթից բխում է երկու եզրակացություն՝ պետությունը պատմականորեն և տրամաբանորեն առաջնային է իրավունքից: Վերջինը պետական քաղաքականության իրականացման ձև է: Հետևաբար իրավունքը պետության ուժային գործիքն է, այն չի կարող գոյատևել, եթե հենված չէ բռնության վրա»²: Իրավունքի պատմության հետազոտման նկատմամբ այսպիսի մեթոդաբանության կիրառումը հանգեցնում է այն թյուր եզրակացության, որ, իբր, Հին Հայաստանում կային դատաստանագրքեր, սակայն դրանք մեզ չեն հասել:

Իրավունքի ձևավորման ու զարգացման պատմության հետազոտությունը պետք է կառուցել հակառակ մոտեցմամբ, որովհետև պետություն և իրավունք երկմիասնության մեջ առաջինը ոչ թե պետությունն է, այլ իրավունքը. իրավունքը պոլիտոգենեզի պատճառներից մեկն է, այն խթանող էական գործոն: Հետևաբար, ինչպես աշխարհի այլ ժողովուրդների, այնպես էլ Հայաստանի վաղնջական շրջանի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի պատմությունը հետազոտելիս պետք է ելնել հետևյալ օրինաչափություններից:

1. Նախնադարյան համայնական կարգերին բնորոշ էր միասնական չտարբերակված սոցիոնորմատիվային կարգավորման համակարգը: Նախնադարյան համայնքի անդամների բնական-բնագոյային կոլեկտիվիստական հասարակական կապերը և մարդկային վարքագծի միօրինակությունը հաստատվում էին նորմերի միասնական համակարգի միջոցով, որը կոչվում էր նախնադարյան սովորույթ: Այդ միասնական կարգավորիչն աչքի էր ընկնում սինկրետիզմով (չտարբերակված մոնոնորմեր) և սրբացված հեղինակությամբ: Սոցիալական այդ նորմերն իրենց բովանդակությամբ բավական մանրամասնեցված էին և կատարում էին նորմատիվ կարգավորման բոլոր գործառնությունները³:

2. Հասարակության զարգացման գործընթացում տնտեսական, սոցիալ-դասակարգային, մարդու անհատականացման և արտաքին պաշտպանական օրինաչափությունների գործողության շնորհիվ նախնադարյան միասնական նորմատիվ կարգավորումը ենթարկվեց քննադատական և տարբերակված վերաբերմունքի⁴: Այդ պատճառով տեղի ունեցավ միասնական կարգավորման տրոհում, ճյուղավորում: Նախնադարյան սինկրետիկ սովորույթի հիմքի վրա աճեցին բարոյակա-

² «Проблемы общей теории права и государства». Под общей редакцией В. С. Нерсесянца. М., 1999, с. 88.

³ Հասարակական կյանքում սոցիալական կարգավորիչները (իրավունքը, բարոյականությունը, սովորույթը և այլն) կատարում են կարևոր և նշանակալի գործառնություններ: Դրանք, բացի կարգավորիչ և պահպանական գործառնություններից, ունեն նաև գնահատողական (օրինակ՝ բարոյական նորմերը չափանիշ են այս կամ այն գործողությունը գնահատելու, արժևորելու և բարոյականն ու անբարոյականը գատելու համար), ինչպես նաև փոխանցող, դաստիարակող և այլ գործառնություններ (տե՛ս **Ա. Գ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն – 2: Դասախոսություն, Եր., 2011, էջ 268-269):

⁴ Տե՛ս **Ա. Գ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն – 1: Դասախոսություն, Եր., 2013, էջ 44-47:

նությունը, իրավունքը, կրոնական, քաղաքական և այլ նորմերը, որոնք արդեն ինքնուրույն սոցիալական կարգավորիչներ են:

3. Իրավունքի պատմությունը սկսվում է սովորույթից: Իրավական դարձած հնագույն սովորույթը հին իրավունքի միակ և համընդհանուր ձևն է: Հետևաբար իրավական հին համակարգերը սովորույթային իրավական համակարգեր էին, որոնցում կարևոր դեր էին խաղում կրոնականացված կարգադրագրերը՝ տաբուները, ուխտախոստումները, երդումը, անեծքը և այլն:

4. Իրավունքի պատմությունը համաշխարհային մասշտաբով անցել է երկու հիմնական փուլ՝ սովորույթային իրավունքի և քաղաքականացված օրենսդրական իրավունքի: Առաջին փուլը, ըստ իրավական ձևի առանձնահատկության, իր հերթին տրոհվում է երկու ենթափուլի՝ բանավոր և գրավոր իրավական սովորույթներով իրավական համակարգեր: Ամեն մի փուլում և ենթափուլում պետությունն ունի տարբեր դերակատարություն: Իրավունքի զարգացման երկրորդ փուլում առաջ է գալիս իրավունքի նոր ձև (աղբյուր)՝ օրենքը՝ որպես քաղաքականացված, պաշտոնապես ամրագրված նորմատիվ իրավական ակտ: Գրավոր օրենքը պետության իրավաստեղծագործության արդյունքն է, որում էական դեր է խաղում նպատակահարմարությունը: «Նորը, որ բերեց պետությունը հասարակության նորմատիվ կարգավորիչ ոլորտում, ոչ թե իրավունքն է՝ որպես հասարակական կարգավորիչ (այն արդեն հայտնի էր իրավական սովորույթի ձևով), այլ իրավական նոր ձևը՝ օրենքը, օրենսդրական ակտը, դատաստանագիրքը, օրենսգիրքը»⁵: Օրենքի՝ որպես պետության հեղինակած իրավունքի ձևի առաջացմամբ և համընդգրկուն տարածմամբ ավարտվում է սովորույթային իրավունքի գերակայության դարաշրջանը, չնայած սովորույթային իրավունքը մարդկության պատմության ամբողջ ընթացքում շարունակում էր անընդհատ գոյատևել և գործում է նաև մեր օրերում:

5. Իրավունքի առաջացումը և իրավական ձևերի զարգացումը երկարատև գործընթաց է, որի սկիզբն ազդարարում են այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են մասնավոր սեփականությունը, ժառանգումը, փոխանակությունը, տնտեսական շրջանառությունը: Սակայն դրանում էական դեր են խաղում նաև կրոնական, քաղաքական (պետության առաջացման ձևը և պետական իշխանության հզորությունը), էթնիկ-մշակութային և այլ գործոններ: Հետևաբար համաշխարհային մասշտաբով իրավունքի պատմությունը տարածամկետ գործընթաց է: Մինևույն պատմական դարաշրջանում ժողովուրդները գտնվում են իրավական զարգացման տարբեր փուլերում՝ պայմանավորված իրենց պատմական ճանապարհի յուրահատկությամբ: «Իրավունքի պատմությունը միշտ կրկնվում է, և այն փուլերը, որոնք անցել է Արևելքը շատ հազա-

⁵ «Проблемы общей теории права и государства», с. 99.

րամյակներ առաջ, աշխարհի այլ մասերում հասել են ավելի ուշ և նույնիսկ մեր օրերում: Ենթադրվում է, օրինակ, որ Համնուրաբիի օրենսգիրքը (մ.թ.ա. 1914 թ.) ազդարարում է այն փուլը, որին Հոմեր հասել է մ.թ.ա. 196 թ., Անգլիան՝ 1250 թ., իսկ Աբիսսինիան միայն այսօր»⁶:

Այսպիսով, հայ իրավունքի պատմությունը չպետք է կապել իրավունքի գրավոր ձևերի առաջացման ժամանակի հետ, որովհետև մինչև այդ Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միություններում և նախապետություններում գործում էր սովորության իրավական համակարգը, որի համընդհանուր ձևը Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի սովորույթներն էին: Պայմանավորված աշխարհաքաղաքական, տնտեսական, էթնիկ կառուցվածքի առանձնահատկություններով՝ Հայկական բարձրավանդակում սրբացված սովորության իրավական համակարգը գոյատևեց բավականին երկար:

Սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը սերտորեն կապված է կարգավորվող հասարակության էթնիկ-մշակութային առանձնահատկությունների հետ: Եթե արդի դարաշրջանն աչքի է ընկնում պետական կառավարման և իրավական կարգավորման համակարգի (մոդելի) միասնականացմամբ, ապա Հին աշխարհում պետական կառավարման համակարգը և սոցիոնորմատիվ մշակույթն ունեին էթնիկ-քաղաքակրթական հատկանիշով պայմանավորված բազմազանություն: Սովորույթները սերտորեն կապված են կրող էթնոսի հետ, և դրանք միայն տվյալ էթնոսի սովորույթներն են: Այս հարցում մեթոդաբանական ճիշտ մոտեցում ունեն իրավունքի պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները, ովքեր իրավունքը նմանեցնում են լեզվի հետ: Յուրաքանչյուր էթնոսի դարավոր զարգացումների արդյունքում ձևավորվում է նրա սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը, որի վաղնջական նորմատիվ ձևը նախնադարյան սովորույթն էր:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական տվյալները հետազոտողներին թույլ են տալիս մ.թ.ա. X-IX հազարամյակների սահմանագծից մինչև Վանի-Արարատի-Ուրարտուի թագավորության շրջանն ընկած ժամանակահատվածը բաժանել երեք խոշոր դարաշրջանների, որոնք միմյանցից առանձնանում են ինչպես պատմամշակութային միջավայրի առանձնահատկություններով, այնպես էլ հասարակական կեցության ողջ համակարգի արմատական փոփոխությունների մասին վկայող տվյալներով⁷:

Մ.թ.ա. X/IX հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը համարվում է «վաղ երկրագործական-

⁶ Diamond A. S., Primitive Law. p. 1.

⁷ Տե՛ս Պ. Ս. Ավետիսյան, Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), Է.00.03-«Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատ. գիտ. դոկ. գիտ. աստիճանի հայցման գիտական զեկուցում, Եր., 2014, էջ 66-88:

անասնապահական հասարակությունների» կայացման փուլ: Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում քարտեզագրվող վաղ երկրագործական մշակույթներն իրարից տարբերվում են նախնիներից ժառանգած մշակութային ավանդույթներով: Լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում փաստագրվում են իրարից զգալիորեն տարբերվող համաժամանակյա հնագիտական մշակույթներ, որոնց բազմազանությունը ենթադրում է նաև Հայկական լեռնաշխարհի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի տեղային տարբերություններ: Սակայն մ.թ.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդն ընկած ժամանակահատվածում Հայկական լեռնաշխարհի զարգացման տարբեր մակարդակներ ունեցող վաղ երկրագործական հասարակությունների տարբերակված համաժամանակյա համապատկերը էականորեն փոխվում է, և Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը «ներկայանում է զարգացման նույն մակարդակի վրա գտնվող, համասեռ մշակութային միջավայր կերտած հասարակությամբ»⁸:

Համասեռ մշակութային միջավայրի կերտումը առաջին հերթին պայմանավորված էր էթնիկ ծագումնաբանության նույն հիմքերով: Հավաքչության և որսորդ-քոչվորության շրջանում (մինչև մ.թ.ա. IV հազարամյակը)՝ ցեղերի անընդհատ ճյուղավորումների և շփումների հավաղեպության պայմաններում տեղի է ունեցել սոցիոնորմատիվ համակարգի տարբերակում (դիֆերենցացիա)՝ ցեղատարածքային սկզբունքով: Սակայն տնտեսական զարգացման պայմանները և հանրային կառավարման ինստիտուտների ձևավորումը հանգեցրին այն բանին, որ Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվեց համասեռ մշակութային միջավայր, այդ թվում՝ նաև սոցիոնորմատիվ մշակույթ, որում, սակայն, տարբերությունները դեռևս պահպանվում էին:

Այսպիսով՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից հասարակական զարգացումներում նկատվող փոփոխություններն ու տեղաշարժերը հաստատվում են վաղագույն պետական կազմավորումների մասին վկայող բազմաթիվ տվյալներով⁹: Հնամշակութային միջավայրի փոխակերպումը և հաջորդափոխության համապատկերը հնագետներին հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակը հայկական վաղ պետական կազմավորումների սաղմնավորման և արմատավորման փուլն է¹⁰:

Վաղ պետական կազմավորումը ենթադրում է արդեն կայացած իրավական կարգավորում, որի համընդհանուր ձևն իրավական սովորույթն է: Ինչպիսին էին այդ սովորույթների բովանդակությունը և հայկական սովորութային իրավունքի հիմնական ինստիտուտները՝ մենք չենք կարող իմանալ, քանզի աղբյուրները գրեթե ոչինչ չեն փոխանցել

⁸ Նույն տեղում, էջ 66-67:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 67:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

մեզ: Այնուամենայնիվ, պատմագրական նյութերից հնարավոր է քաղել որոշակի իրավական տեղեկույթ կամ պատմագրական փաստերին տալ իրավական մեկնաբանություն:

Մ.թ.ա. III հազարամյակի հայկական հնագույն պետականությունը Արատտան էր¹¹: Այդ շրջանի պատմության սկզբնաղբյուրների մեջ հայտնի է շումերական դյուցազնավեպը, որի վիպերգերից հինգը տեղեկություններ են պարունակում Արատտա երկրի և շումեր-արատտական հարաբերությունների մասին¹²: Այդ վիպերգերից առաջինում («Էնմեր-քարը և Արատտայի տիրակալը») Արատտային բազմիցս տրվում է «աստվածային/սուրբ օրենքների երկիր» պատվանուն-մակդիրը¹³:

«Սուրբ օրենքների երկիր» պատվանունը, դիցաբանական մեկնաբանությունից բացի, կարևոր նշանակություն ունի Արատտայի սոցիոնորմատիվ համակարգը բնութագրելու համար: Եթե Միջագետքում տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ավելի բարձր մակարդակն ու դրան համապատասխան՝ մարդու անհատականացման ավելի բարձր աստիճանն արդեն խարխուլել էին սովորության պահպանողական սոցիոնորմատիվ համակարգը, ապա Արատտայում սովորությունները դեռ մնում էին սրբացված: Սովորության իրավունքի համակարգն այստեղ դեռ հիմնված էր սրբացված հեղինակության և ավանդապաշտության վրա, որոնք ապահովում էին սովորությունների կենսագործումը հասարակության գրեթե բոլոր անդամների կողմից: Հետևաբար թեոկրատական Արատտայում հասարակական նորմերի կենսագործման հիմնական մեթոդը կրոնական սոցիալիզացիայի միջոցով ձևավորված համոզմունքն էր և ոչ թե հարկադրանքը¹⁴:

Եթե մի կողմ թողնենք դիցաբանությունը և առասպելաբանությունը, ապա շումերական դյուցազնավեպի «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգն ունի բառացի հետևյալ բովանդակությունը. Գիլգամեշը՝ «Ուրուկի գերագույն քուրմը» (կամ՝ «Կուլաբայի գերագույն քուրմը»), նախելով իր քաղաքին, տեսնում է սոցիալական քառս՝ սպանություններ և մահ (գետում դիակներ են լողում): Նրա սիրտն «այրվում, ճզմվում է»: Գերագույն քուրմը՝ որպես կարգուկանոնի պատասխանատու, իրեն անուժ է զգում: Այդ վիճակից դուրս գալու ելքը նա գտնում է դեպի սուրբ օ-

¹¹ Արատտայի տեղորոշման և քաղաքական պատմության, հասարակական-տնտեսական կացության մասին մանրամասն տե՛ս **Ա. Ե. Մովսիսյան**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Եր., 2005, 176 էջ:

¹² Տե՛ս նույն տեղը:

¹³ Շումերերեն kur-me-sikil-la արտահայտությունը Ա. Մովսիսյանը թարգմանել է «աստվածային/սուրբ օրենքների երկիր»:

¹⁴ Իշխանությունն իր պատմական զարգացման ողջ ընթացքում օգտագործում է կառավարման երկու հիմնական եղանակ, մեթոդ՝ համոզում և հարկադրանք: Համոզումը մարդկանց կամքի և գիտակցության վրա գաղափարաբարոյական միջոցներով ակտիվ ներգործության ձևն է: Այս միջոցների շնորհիվ մարդու, մարդկանց խմբերի մեջ ձևավորվում են որոշակի հոգեբանական արժեքներ, և դրանով իսկ հասարակության շահերն ու իշխանության պահանջները վերածվում են անհատի ներքին հոգեբանական համոզմունքի (տե՛ս **Ա. Գ. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն-1, էջ 81-83):

րենքների երկիր արշավանքում, որը, կարծես վրեժխնդրություն էր հենց միայն այն բանի համար, որ այնտեղ օրենքները դեռ սուրբ են: Գիլգամեշի պատկերացմամբ՝ Խուվավային սպանելով նրա ուժը (ճառագայթները) և նրա երկրին բնորոշ օրենքների սրբությունը կանցնեն իրեն և իր երկրին: Այդ հզորության ճառագայթներից մեկն էլ հանում է «անեծքի քարին»: Ինչպես գիտենք, անեծքը՝ որպես առասպելաբանական երևույթ, էական դեր էր խաղում Հին Արևելքի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգում՝ որպես հանրությունը կազմակերպող և խախտումները կանխող միջոց: Դրանով է պայմանավորված անեծքի բանաձևերի առատությունն արևելյան բոլոր երկրների՝ մեզ հասած արձանագրություններում: Ամենայն հավանականությամբ՝ Գիլգամեշի քաղաքում կար անեծքի քար, որը «կորցրել էր իր հզորությունը», և անեծքը՝ որպես իրավաչափ վարքագծի ապահովման միջոց, չէր կատարում իր դերը: Այդ իսկ պատճառով շումերական Էնլիլ Աստվածը Խուվավայի երկրի «փայլի ճառագայթներից» մեկը տալիս է Ուրուկի «անեծքի քարին», որպեսզի վերականգնի նրա հզորությունը, ազդեցությունը:

Այսպիսով, Արատտան Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղագույն պետական կազմակերպությունն է: Հայաստանն այս շրջանում առաջնորդությունից (չիֆոմից) անցում էր կատարել վաղ պետական զարգացման շրջանին, որի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը թեոկրատական սովորույթային էր:

Հայկական բարձրավանդակի մ.թ.ա. III-II հազարամյակների պատմությունը մեզ հետաքրքրող տեսանկյունից վաղ պետական կազմավորումների հերթափոխում է: Քաղաքական անկայուն կացությանը հակառակ՝ այդ շրջանի հասարակություններին բնութագրական էր պահպանողական-կայուն սոցիոնորմատիվ կարգավորումը: «Հնագույն գրավոր աղբյուրները Հայաստանի համար օգտագործում են ԱՐԱՏՏԱ (մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներ, շումերական դյուցազնավեպ), ԱՐԱՐԱԴ/ԱՐԱՐԱՏ, ՀԱՐՔ, ՀԱՅՔ, ԱՐՄԵՆԻԱ (մ.թ.ա. III հազարամյակի կես, Մ. Խոթենացի), ԱՐՄԵ(Ն), ՀԱՅ NA-A (մ.թ.ա. III հազարամյակի կես, Էրլայից հայտնաբերված գրավոր աղբյուրներ), ԱՐՄԱՆԻ (մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջ, աքքադական գրավոր աղբյուրներ), ՀԱՅԱՍՍ ԱԶԶ, ԽՈՒՐՐԻ, ՄԻՏԱՆԻ, ՆԱՀԱՐԱԻՆԻ (մ.թ.ա. II հազարամյակի կես, խեթական, եգիպտական, խուրրիական գրավոր աղբյուրներ), ՆԱԻՐԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ (մ.թ.ա. II- I հազարամյակի սկիզբ, ասորական գրավոր աղբյուրներ), ԱՐԻՄ (մ.թ.ա. XII դար, «Իլիական»), այնուհետև՝ ԱՐՄԵՆԻԱ (մ.թ.ա. I հազարամյակի կես, հունական գրավոր աղբյուրներ), ԱՐՄԻՆԱ (հին պարսկերեն), ՈՒՐԱՇՏՈՒ (բաբելերեն), ՀԱՐՄԻՆՈՒՅԱ (էլամերեն) (մ.թ.ա. I հազարամյակի կես, Դարեհ I-ի բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրություն), ԱՐԱՐԱՏ (մ.թ.ա. VII-VI դա-

րեր, Աստվածաշունչ) և այլն»¹⁵:

Անվանումների այս բազմազանությունը, որ երբեմն թյուրըմբռնումների և տարակուսանքների է հասցնում պատմագետներին, լրիվ բացատրելի է լեզվամշակութային և սոցիալ-քաղաքական կացության դիրքերից: Նախ՝ Հայոց աշխարհի ամբողջական կամ նրա առանձին ցեղային միությունների ու նախապետությունների «հնագույն անունների մեջ մեծ թիվ են կազմում «Ար»-ով սկսվող անունները. Արատտա, Արարատ, Արմանի, Ուրարտու (Արարարտ), Արմինա, Արմենիա և այլն: Հնագույն այս անունները կապված են Ար Աստծո անվան հետ, նորից փաստելով այն իրողությունը, որ Հայկական լեռնաշխարհն Արարիչ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հնագույն երկիրն է»¹⁶:

Եթե դա այդպես է, ապա թեոկրատական հասարակության մեջ նույն Աստծո պաշտամունքը վկայում է մշակութային միասնականություն՝ տեղական ցեղային տարբերություններով հանդերձ: Մշակութային միասնությունը հաստատվում է հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներով: Թեոկրատական-պաշտամունքային հասարակության մեջ միաստվածությունը անպայմանորեն ենթադրում է նաև սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգի միասնականություն՝ տեղական ճյուղավորվածությամբ հանդերձ:

Հայաստանի «երկրների» անվանումների բազմազանության հիմնական պատճառը պատմագրությունը բացատրում է մեր մասին հաղորդագրություն թողած օտարների լեզվահնչյունական առանձնահատկություններով, ինչպես նաև անվանումների լեզվական աղավաղումներով: Սակայն այդ բազմազանության հիմնական պատճառը Հայաստանի մ.թ.ա. VI-II հազարամյակի սոցիալ-քաղաքական կացությունն էր, այն է՝ վաղ պետություն, երբ խարխլվել էր նախնադարյան անմիջական կառավարման համակարգը, բայց չէր ձևավորվել հասուն ու կայուն պետություն: Վաղ պետության քաղաքական կացության հիմնական գիծն անկայունությունն է: Հետևաբար անընդհատ վերացող և վերաստեղծվող նոր քաղաքական ուխտերում ու դաշինքներում հաստատվում էր ինչ-որ մեկ արքայի կամ ցեղախմբի գերիշխանություն, որն ուներ իր ցեղային անվանումը:

Պատմական աղբյուրների միջոցով մեզ հասած տեղեկությունները հայկական ցեղային միությունների և վաղ պետությունների, դրանց քանակի և անվանումների վերաբերյալ ընդամենը կցկտուր տվյալներ են ընդհանուր պատկերի մասին: Երկու հազարամյակի ընթացքում Հայոց աշխարհում հաստատապես ձևավորվել և իրար հերթափոխել են շատ ավելի մեծ թվով վաղ պետական կազմավորումներ, սակայն դրանցից միայն նրանց վերաբերյալ տվյալներն են հասել մեզ, որոնք

¹⁵ **Ա. Տեքլյան**, Հայաստանն արարչագործության և քաղաքակրթության բնօրրան, Եր., 2011, էջ 59:

¹⁶ Նույն տեղում:

շփվել են գիր ունեցող հարևան քաղաքակրթությունների հետ: Հետևաբար, Հայկական բարձրավանդակի քաղաքական պատմությունն այս շրջանում իրար հաջորդող վաղ պետությունների հերթափոխ է: Քաղաքական այս կացությունը հաղթահարվեց, և առաջին համահայկական պետությունը ձևավորվեց միայն մ.թ.ա. IX դարում:

Մ.թ.ա. III-II հազարամյակի իրար հերթափոխող վաղ պետական կազմավորումների քաղաքական անկայունությանը հակառակ՝ սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը համեմատաբար կայուն էր և պահպանողական: Կարգավորման այդ համակարգը, որն արդեն հավակնում էր լինել իրավական, սովորութային էր, իսկ նրա համընդհանուր կարգավորիչ ձևը՝ սրբացված և պահպանողական բնույթի կայուն սովորույթը: Միասնական լեզվամշակութային տարածքում այն դեռևս արդյունավետորեն կատարում էր իր դերը և համապատասխանում էր հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակին:

Այսպիսով, հայ իրավունքի պատմությունը չպետք է կապել իրավունքի գրավոր ձևերի առաջացման ժամանակի հետ: Մինչև այդ ձևերի առաջացումը Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միություններում և նախապետություններում գործում էր սովորութային իրավական համակարգը, որի համընդհանուր ձևը Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի սովորույթներն էին: Պայմանավորված աշխարհաքաղաքական, տնտեսական, էթնիկ կառուցվածքի առանձնահատկություններով՝ Հայկական բարձրավանդակում սակրալիզացված սովորութային իրավական համակարգը գոյատևեց բավականին երկար ժամանակ: Արատտան Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղագույն պետական կազմակերպությունն է, որի սոցիոնորմատիվ կարգավորման համակարգը թեոկրատական սովորութային էր, իսկ դրա նորմատիվ ձևը՝ սրբացված սովորույթները: Հայկական բարձրավանդակի մ.թ.ա. III-II հազարամյակների քաղաքական պատմությունը վաղ պետական կազմավորումների հերթափոխում է: Քաղաքական անկայուն կացությանը հակառակ՝ այդ շրջանի հասարակություններին բնութագրական էր պահպանողական-կայուն սոցիոնորմատիվ կարգավորումը:

Բանալի բառեր – պոլիտոգենեզ, սրբացված սովորույթ, քաղաքականացված իրավունք, շումերական դիուցազնավեպ, «սուրբ օրենքներ», անեծքի քար, հատուն պետություն, թեոկրատական

АРТУР ВАГАРИШЯН – Закономерности образования и развития системы соционормативного регулирования в Древней Армении (III–II тыс. до н. э.). – Историю армянского права нельзя связывать со временем возникновения письменных правовых источников. Задолго до их создания в племенных союзах и протогосударствах Армянского нагорья действовали правовые системы, универсальной нормативной формой которых являлись племенные обычаи. Обусловленная политическими, экономическими и этнодемографическими особенностями Армении, сакрализованная обычно-правовая система существовала здесь веками. Первым протого-

сударством на Армянском нагорье являлась Аратта, где сложилась обычно-теократическая система соционормативной регуляции. Её нормативной формой были сакрализованные обычаи. Политическая история Армении III–II тысячелетий до н. э. представляет собой смену раннегосударственных организаций. Обществу этого периода, несмотря на политически нестабильное состояние, присуща консервативно-стабильное социальное регулирование.

Ключевые слова: *политогенез, сакрализованный обычай, политизированное право, шумерский эпос, “святые законы”, камень проклятия, зрелое государство, теократический*

ARTHUR VAGHARSHYAN – *The Formation and Development Regularities of the Socio-normative Regulatory System in Ancient Armenia (III-II millennium BC)*. – The History of the Armenian Law should not be linked to the period when the written forms of law first occurred. Before the emergence of those forms, the customary legal system was in force in the tribal unions and pro-states of the Armenian Highlands. Tribal customs were the general form of that customary system. Due to the geopolitical, economical, ethnic features of Armenian Plateau, the sacramental customary legal system existed long enough in Armenia. Aratta was the first pro-state in Armenian Highlands, the socio-normative regulatory system of which had a theocratic customary nature, while its normative form consisted of the sacred customs. The political history of the Armenian Highlands during III-II millennium BC can be represented as a shift of early state formations. Though the political situation was unstable, the conservative-stable socio-normative regulation was specific to the societies of this period.

Key Words: *politogenesis, a sancralized custom, politicized law, a Sumerian epic, “sacred/holy laws”, cursing stone, mature state, theocratic*